

Singapore en Hongkong

Global city states

De opkomst van Azië op stadsniveau

Anne van der Veer

3372022

Definitieve versie: 30 juni 2011

OSZ III: De opkomst van Azië

Inhoudsopgave

I. Inleiding	3
II. Koloniale entrepots in het Britse imperium	6
III. Kruispunt en scheidende wegen	9
IV. Economische ontwikkeling en de staat: een vergelijking	12
Singapore, 12	
Hongkong, 16	
Overeenkomst: het belang van externe krachten, 18	
V. Additionele benadering: <i>Global City</i>	20
VI. Conclusie	24
Literatuur	25

I. Inleiding

Azië is in opkomst. De wereld kijkt bewonderend en huiverig naar het Verre Oosten. Japan was het eerste land dat die oplettende blikken op zich gericht kreeg toen modernisering en economische groei daar in een stroomversnelling kwam. Onder auspiciën van de Verenigde Staten werd de Japanse economie tot ontwikkeling gebracht om het oorlogsmaterieel te leveren voor de strijd tegen de communisten in Korea. In de context van de Koude Oorlog moest een economisch sterk Japan fungeren als bolwerk van de 'vrije' en kapitalistische wereld tegen het rode gevaar in Azië. Na decennia van succesvolle politieke en economische liberalisering werd het land zelfs als volwaardig lid van het Westen gerekend. De 'Vier Tijgers' Taiwan, Zuid-Korea, Singapore en Hongkong traden met hun kapitalistische, economische ontwikkeling in de voetsporen van Japan. Nu ook grootmacht China uit communistische isolatie is verreezen lijkt de trend onmiskenbaar. Voor het eerst in vijf eeuwen is het Westen niet meer de vanzelfsprekende dominante wereldmacht.

De verschuivingen in de wereldeconomie hebben naast deze regionale ook een mondiale dimensie. Het Westen wordt niet zozeer onder de voet gelopen door Azië, zoals het angstscenario weleens luidt, maar raakt steeds meer verweven met de rest van de wereld. Economieën, samenlevingen en culturen over de hele wereld raken geïntegreerd in een mondiaal netwerk. Door de globalisering van de afgelopen dertig jaar zijn staten – Westerse of Aziatische – niet meer de belangrijkste actoren in het economische reilen en zeilen in de wereld. Staten vormen slechts een laag van een complexe structuur waar ook supra- en subnationale entiteiten spelers in het veld zijn. De Europese Unie, multinationale bedrijven en de mondiale kapitaalmarkt zijn voorbeelden van eenheden die boven nationale grenzen heen stijgen. Onder het niveau van de staat zijn dat bijvoorbeeld steden.¹

Deze twee ontwikkelingen, de opkomst van Azië en globalisering, lijken door hun enorme schaal en complexiteit moeilijk te bevatten. Maar ze hebben wel een onmiskenbare impact op ons leven en het is de mens eigen om te willen weten wat er om ons heen gebeurt. De academische wereld heeft zich dan ook vol overgave gestort op de thematiek. Er is een levendig debat onder academici van verschillende disciplines om de succesvolle economische ontwikkeling van Azië te analyseren of zelfs te verklaren. Uit dat onderzoek zijn in de loop der tijd verschillende analysemodellen geformuleerd die een denkkader kunnen bieden om verworven informatie te kunnen interpreteren. De twee belangrijkste stromingen beconcurreren elkaar op de vraag naar de rol van de staat in de economie. Neoklassieke markteconomen stellen dat economische ontwikkeling te danken is aan de werking van de vrije markt en dat de overheid daarin terughoudend is geweest. Etatisten staan aan het andere eind van het spectrum en stellen juist dat de interveniërende rol van de overheid cruciaal was voor ontwikkeling. Daarnaast zijn er ook benaderingen te onderscheiden die een groot belang toekennen aan de Aziatische cultuur of aan de internationale orde en de rol van of Japan of de Verenigde Staten.

Het markt versus staat debat biedt een concreet denkkader om de opkomst van Azië te onderzoeken. Maar een denkkader krijgt pas betekenis door de feitelijke inhoud. Voor een juiste analyse van de thematiek is het dus van belang om die feitelijke inhoud zodanig in te perken dat onderzoek niet teveel gestuurd wordt door het denkkader. In dit geval betekent dat de bijzondere kenmerken van individuele landen uit het zicht kunnen raken als je ze als groep, zoals de vier tijgers,

---

¹ Saskia Sassen, 'Introduction. Locating cities on global circuits', in Saskia Sassen (red.) *Global networks, linked cities* (New York en Londen: Routledge, 2002) 1-36, 1.

behandelt. Daarom wordt de opkomst van Azië hier onderzocht door in te zoomen op twee van de vier tijgers: Singapore en Hongkong.

Deze landen, die geografisch niet meer zijn dan een stad, bieden een aantal interessante mogelijkheden. Ten eerste nemen ze een belangrijke plaats in in het debat over markt en staat. Neoklassieke markteconomen stellen Hongkong voor als de belichaming van de vrije markt, waar de kleine overheid een *laissez faire*-beleid voert. Singapore is voor etatisten juist het sprekende voorbeeld van een *developmental state*. Volgens dat model neemt de staat de leiding in het ontwikkelen van een kapitalistische economie, onder andere door selectieve sturing van kapitaal en nauwe banden met de private sector. Ten tweede waren de stadstaten bijna identiek voordat ze tot die uiteenlopende paden van ontwikkeling kwamen. Zowel Singapore als Hongkong waren belangrijke handelsposten in het koloniale rijk van Groot-Brittannië. Door hun strategische locatie langs de gevestigde handelsroute tussen west en oost, werden het bloeiende havensteden met een goed ontwikkelde infrastructuur en een ondernemende bevolking. Die vergelijkbare uitgangspositie maakt het makkelijker om hun respectievelijke naoorlogse ontwikkeling te vergelijken.

Het atypische geografische karakter van stadstaten maakt het tenslotte ook mogelijk om de positie van Singapore en Hongkong in de internationale context te plaatsen. Dat is cruciaal, omdat hun economieën voornamelijk zijn gestoeld op internationale handel. Binnenlandse ontwikkeling hing af van de effectiviteit waarmee op externe veranderingen gereageerd werd. Hiermee zijn we terug bij het andere grote proces van globalisering, dat onlosmakelijk verbonden is met de opkomst van Azië. Als knooppunten in het mondiale handelsnetwerk vervullen de stadstaten een belangrijke integrerende functie. Door de wereldwijde verplaatsing van productie werden de stadstaten vanaf de jaren zestig aantrekkelijke locaties voor westerse bedrijven om arbeidsintensieve fabricage te laten plaatsvinden. Ook de opkomende regionale bureaus Japan, Taiwan en Zuid-Korea volgden deze strategie. Toen Singapore en Hongkong zelf ook problemen kregen met te weinig en te dure arbeidskrachten, verplaatsten zij dit werk ook naar goedkopere regio's. Terwijl productieactiviteiten verminderden, breidde de dienstensector zich uit. Financiële dienstverlening, management en andere commerciële diensten die handel ondersteunden kregen een belangrijker aandeel in de economie. Zo ontwikkelden de stadstaten zich tot commerciële centra, die nauw verbonden waren met multinationals en internationale bedrijven over de hele wereld. Steden die als dienstencentra de knooppunten vormen in het wereldwijde handelsnetwerk kunnen als *global cities* getypeerd worden.

Dit gezegd hebbende kan het doel van deze scriptie nader worden beschreven. Ten eerste moet worden onderzocht of het tegenover elkaar zetten van neoklassieke en etatistisch analysemodel voldoende inzicht biedt in de economische opkomst van Singapore en Hongkong in het bijzonder en Azië in het algemeen. Dat wordt getoetst aan de hand van een meer neutrale historisch institutionele benadering. Daaruit zal blijken dat ze inderdaad relevant zijn om de rol van de staat in relatie tot de markt scherp in het vizier te krijgen. Maar er zijn ook kenmerken die sneuvelen in de respectievelijke analyses omdat die niet in het denkkader passen. Ook zijn ze niet goed van toepassing om overeenkomsten op waarde te schatten. De overeenkomsten die de stadstaten in geografie en verbondenheid met de mondiale economie hebben, mogen niet over het hoofd gezien worden. Deze overkoepelende omstandigheden zijn bepalend voor binnenlandse ontwikkeling, en moeten dus meer gewicht krijgen in de analyse. Dat kan worden bewerkstelligd door Singapore en Hongkong te beschouwen als *Global Cities*.

De hypothese luidt vervolgens: Singapore en Hongkong illustreren dat de neoklassieke en etatistische analysemodellen niet voldoende zijn om de opkomst van hun economieën te begrijpen. Voor inzicht in hun binnenlandse ontwikkeling is het cruciaal om hun internationale positie als *global*

cities daarin mee te nemen. Deze drie benaderingen moeten in onderlinge samenhang behandeld worden.

Literatuur die zal worden aangewend om de hypothese te onderbouwen is onder meer afkomstig van sociologen van de universiteiten van Hongkong en Singapore. Stephen W.K. Chiu, K.C. Ho en Tai-lok Lui onderzochten de verschillende paden van industriële herstructurering in de twee stadstaten aan de hand van een historisch-institutionele benadering.² Hun werk biedt een toetssteen om het markt versus staat debat tegen af te zetten. Literatuur over *global cities* is onder andere afkomstig van Saskia Sassen³, een autoriteit op dat gebied; en van het digitale platform van het Globalization and World Cities (GaWC) Research Network⁴. Verder biedt *Rethinking Asia's economic miracle* van Richard Stubbs de nodige achtergrondinformatie over de opkomst van Azië.⁵

---

² Stephen W.K. Chiu, K.C. Ho en Tai-lok Lui, *City-states in the global economy. Industrial restructuring in Hong Kong and Singapore* (Westview Press: Boulder, Colorado 1997).

³ Saskia Sassen (red.) *Global networks, linked cities* (New York en Londen: Routledge, 2002).

⁴ Globalization and World Cities Research Network: <http://www.lboro.ac.uk/gawc/index.html>.

⁵ Richard Stubbs, *Rethinking Asia's economic miracle. The political economy of war, prosperity and crisis* ((Houndmills en New York: Palgrave Macmillan, 2005).

II. Koloniale entrepots in het Britse imperium

Singapore en Hongkong kennen een zeer vergelijkbare geschiedenis in de periode vanaf hun stichting tot aan de Tweede Wereldoorlog. Groot-Brittannië koloniseerde beide strategische locaties om er havensteden van te maken die een als knooppunten fungeerden in haar overzeese handelsnetwerk. In de negentiende en begin twintigste eeuw werd onder Brits gezag een sterke basis gelegd voor de economische ontwikkeling van de steden. Door het continue handelsverkeer, de infrastructuur, ondersteunende faciliteiten en ondernemende bevolking kenden Singapore en Hongkong sinds hun oprichting een rijke economische traditie.

In de negentiende eeuw, de eeuw van Europees imperialisme, was Groot-Brittannië op het toppunt van haar macht met een wereldrijk waarin de zon nooit onder gaat. Vanaf de zeventiende eeuw zocht de zeevarende natie exotische producten in Afrika, Azië en de Nieuwe Wereld en zette daartoe handelsposten op langs de kust. Dit kolonialisme werd in de negentiende eeuw enorm uitgebreid door overzeese gebieden daadwerkelijk binnen te dringen en de eigen heerschappij te laten gelden. Europese mogendheden waren verwickeld in een strijd om economische en politieke verdeling van de wereld. Er werden nederzettingskoloniën gesticht voor dissidenten, avonturiers en andere welwillende emigranten. Handelskoloniën rezen uit de grond om de nieuwe economieën te ontsluiten, met bijvoorbeeld de beruchte plantages. Europa nam kortom bezit van de wereld.

De traditionele handelsposten behielden hun functie als doorvoerhaven van slaven, delfstoffen en landbouwproducten naar en vanuit het achterland. In de uitdijende handelsstroom groeiden de meest strategisch liggende buitenposten uit tot centrale knooppunten in het wereldwijde commerciële netwerk. Aan het begin van de eeuw waren Malakka op het Maleisisch schiereiland en Kanton in China de belangrijkste oostelijke posten voor Groot-Brittannië. De kleine vissersdorpen die later tot de stadstaten Singapore en Hongkong zouden uitgroeien, lagen in de nabijheid van deze 'toegangspoorten tot de Oost' en deelden daarmee de strategische locatie langs de gevestigde handelsroute.⁶

De geschiedenis van Singapore van voor de Tweede Wereldoorlog is opgetekend door W.G. Huff. Hij geldt als de autoriteit op het gebied waar verder weinig aandacht voor is; Singapore werd pas interessant door naoorlogse economische ontwikkeling. Huff's werk toont echter wel een aantal belangrijke kenmerken die na de Tweede Wereldoorlog ook een grote rol speelden. De stichting van Singapore biedt daar al inzicht in. De Britse East India Company zocht – in reactie op de aanwezigheid van Hollandse handelaren in Malakka – een nieuwe uitvalsbasis aan de Straat van Malakka. Sir Stamford Raffles werd benoemd om een geschikte locatie te zoeken en er een post te vestigen. In 1819 viel zijn keuze uiteindelijk op een eilandje onder het uiterste punt van het Maleisisch schiereiland, om reden van de gunstige geografische ligging. Het eilandje bevond zich op de meest zuidelijke punt van het Euraziatische continent. Vanaf hier kon controle worden uitgeoefend op de nauwe Straat van Malakka, die de belangrijkste verbinding vormde tussen de Indische Oceaan en de Zuid-Chinese Zee. Daarnaast bood het eiland toegang tot het vruchtbare en grondstofrijke schiereiland zelf en lag het nabij het lucratieve Nederlands-Indië. Ten slotte speelde de aanwezigheid natuurlijke haven een doorslaggevende rol. Raffles begon meteen met een vrijhavenbeleid om handelaren aan te trekken. Het moest zowel een aanloophaven worden als een entrepot waar im- en

---

⁶ Chiu e.a., *City-state in the global economy*, 22.

exporten uit de regio zonder douaneheffingen verhandeld konden worden. De visionaire initiatieven van Raffles waren een onmiddellijk succes. Tijdige ontwikkelingen als de opening van het Suezkanaal in 1869 en de opkomst van stoomschepen droegen hieraan bij.⁷

De aanwinst van Hongkong had alles van doen met de eerste Opiumoorlog van 1839-42, zo valt te lezen in de lijvige geschiedenis van China van Jonathan D. Spence. Het was de symbolische strijd waarmee de Britse stoomschepen en vuurwapens een einde maakte aan tot dan toe succesvolle Chinese weerstand tegen buitenlandse handelsbetrekkingen. Voor de uitbraak van de Opiumoorlog was de handel tussen Europa en het Chinese keizerrijk zeer gelimiteerd. Onder de Qing-dynastie (1644- 1912) waren de betrekkingen tussen westerse en Chinese kooplieden centraal geregeld in wat het 'Kantonsysteem' genoemd wordt. Handel was onder strikte voorwaarden gesteld door het koopmansgilde *Cohong* het exclusieve recht te geven op interactie met buitenlanders. Westerse compagnieën zoals de East India Company hadden slechts de havenstad Kanton als toegangspoort tot de Chinese markt. Voor de Britten werd deze onvoordelige situatie verder versterkt door een nogal onevenwichtige handelsbalans. Er was een enorme vraag vanuit Europa en Amerika naar Chinese producten als thee, porselein en zijde, terwijl de Chinezen amper interesse hadden voor westerse exportproducten. Zilver was het enige betalingsmiddel dat geaccepteerd werd, met als gevolg dat er een continue stroom zilver van de Britse kassen naar de Chinese economie vloeide.⁸

Eind achttiende eeuw week de East India Company uit naar een alternatief ruilmiddel dat beschikbaar kwam en waar wel een enorme vraag naar was: opium. Deze in India verbouwde drug zorgde voor niet te onderschatten problemen in China, waar rond 1820 zo'n één miljoen verslaafden in hun behoeften voorzien konden worden. En waar nu bovendien de stroom zilver het land uit- in plaats van instroomde. In 1838 was de keizerlijke regering vastbesloten om een halt toe te roepen aan de smokkel in opium. Na mislukte diplomatieke pogingen volgde een blokkade en een confrontatie waarbij de Britten gedwongen waren hun voorraad opium af te staan voor vernietiging. De Britse regering reageerde, op aandrang van de eigen opiumlobby, met het zenden van vloot – zonder daadwerkelijk een oorlogsverklaring uit te vaardigen. De vloot werd aangemeerd op een verlaten rotseilandje dat toegang bood tot de waterweg naar Kanton: Hongkong. Die waterweg werd onder Britse blokkade gesteld, beschietingen bleken onvermijdelijk en de vloot werd verder langs de kust gestuurd om andere kuststeden te blokkeren en uiteindelijk te bezetten.⁹

De Opiumoorlog markeerde een omslag in de relatie tussen China en het Westen. China bleek geenszins opgewassen tegen de kleine maar moderne Britse vloot van vier stoomschepen en 16 oorlogsschepen, de nieuwe militaire technologie en tactieken op het water. Het besluitende Verdrag van Nanking bracht een zware slag toe aan de integriteit van het land dat zich het 'Centrale Koninkrijk' noemt door de openstelling van vijf havensteden en de overdracht van Hongkong 'to be possessed in perpetuity' door de Britse kroon.¹⁰

Een eeuw later, in 1940, was de gelijkenis groot tussen de twee havensteden in Brits koloniaal bezit. Singapore en Hongkong waren gesticht als handelsposten voor commerciële toegang tot het verre oosten en werden in de loop der tijd ontwikkeld als entrepot. In deze periode van koloniale ontwikkeling werd de basis gelegd voor de economische ontwikkeling die beide steden na de Tweede Wereldoorlog doormaakten. Daartoe behoorden de opbouw van een infrastructuur en

---

⁷ W.G. Huff, *The economic growth of Singapore: trade and development in the twentieth century* (Cambridge University Press, 1994) 7-8.

⁸ Jonathan D. Spence, *The search for modern China* (Londen en New York, 2e editie 1999) 120-129.

⁹ Ibidem, 154-159.

¹⁰ Ibidem 191.

havenfaciliteiten en de vorming van een institutionele basis voor commerciële diensten. Daarnaast was het Britse bestuur relatief tolerant naar inheems ondernemerschap, waar de bevolking dankbaar gebruik van maakte. Lokale kooplieden werden zelfs belangrijke tussenpersonen in het regionale handelsverkeer. Naast die commerciële infrastructuur kwam er daarmee ook een dynamische handelscultuur tot stand onder de lokale bevolking – die in beide gevallen bestond uit etnische Chinezen.¹¹ Voor de Tweede Wereldoorlog was er dus een goed gevestigde economische uitgangspositie waarin Singapore en Hongkong fungeerden als centrale knooppunten in het internationale handelsnetwerk. Complementair aan koloniale structuur had de lokale bevolking een eigen netwerk ontwikkeld voor bedrijvigheid op kleinere schaal.

---

¹¹ Chui e.a., *City-states in the global economy*, 25-26.

III. Kruispunt en scheidende wegen

Na de Tweede Wereldoorlog vertoonden Singapore en Hongkong steeds meer verschillende karakteristieken. Het was niet zozeer de oorlog zelf die hier aanleiding toe gaf, als wel het dekolonisatieproces dat vanaf 1945 op gang kwam. Dankzij deze naoorlogse trend won Singapore in 1959 onafhankelijkheid van Groot-Brittannië. Hongkong bleef wel onder Brits gezag vallen. De stadstaten kregen ieder een ander type overheid, die beide een andere houding ten opzichte van de economie innamen. Daarnaast ondervonden de steden uiteenlopende invloeden van internationale politieke verwickelingen, die ook hun weerslag hadden op de ontwikkeling van hun afzonderlijke economieën.

Onder gekoloniseerde bevolkingen was de roep om zelfbeschikking een enorme drijvende kracht geworden ten tijde van de Tweede Wereldoorlog en in het Westen zelf was het draagvlak voor overzeese overheersing drastisch afgenomen. Onafhankelijkheidsbewegingen over de hele gekoloniseerde wereld bonden al enkele decennia de strijd aan voor bevrijding en deden daarmee het besef groeien dat de vooroorlogse koloniale wereldorde onhoudbaar geworden was. Nederlands-Indië was het eerste Aziatische land dat onafhankelijkheid verwierf in 1945, net als een enorm belangrijke kolonie als Brits-India twee jaar later. Ook in Singapore werd in de jaren vijftig een dekolonisatieproces in gang gezet en het land raakte daarmee op een ander spoor dan Hongkong, dat wel onder het bestuur van Groot-Brittannië bleef vallen.

Hoewel de Britse overheid in eerste instantie wel plannen had voor geleidelijke terugtrekking uit het Hongkongse bestuur, brachten de politieke verwickelingen in China daar al snel een einde aan. In 1949 had de Communistische Partij van Mao Zedong na een slepende burgeroorlog de overhand gewonnen op de Guomindang, de republikeinse partij die de keizerlijke dynastie in 1912 ten val bracht en opvolgde.¹² Dekolonisatie van Hongkong zou de teruggave van de stad aan China inhouden. Maar met de communisten aan de macht wilde het bij uitstek liberale en kapitalistische Groot-Brittannië vasthouden aan de bepaling van permanente overdracht (die overigens in 1997 zou aflopen). De bloeiende vrijhandelshaven, georiënteerd op de internationale markt en export, was het toonbeeld van liberalisme buiten het Westen. In de beginnende Koude Oorlog was Hongkong te waardevol om af te staan aan communistisch China.¹³

Terwijl politieke verandering in Hongkong tot stilstand werd gebracht, was Singapore juist op weg om een onafhankelijke natie te worden. In zijn koloniale geschiedenis was Singapore op bestuurlijk niveau niet verbonden geweest met het Maleisische schiereiland. De regio was door de Britten opgedeeld in de Straits Settlements met Singapore, Penang, Malakka en kleine eilandjes en de Federated en Unfederated Malay States op het vaste land. Na de Tweede Wereldoorlog en de Japanse bezetting werd deze geografische indeling op de schop gegooid, waarbij Singapore een aparte kroonkolonie werd en de gebieden op het vaste land omgedoopt werden tot de Federation of Malaya.¹⁴ De Britten wilden hiermee zorg dragen dat de gebieden los van elkaar zelfstandig werden, volgens Richard Stubbs om potentiële etnische spanningen te vermijden tussen de Chinese meerderheid van Singapore en de Malays op het vaste land. Zonder spanningen verliep het

---

¹² Spence, *The search for modern China*, 258-263, 480-488.

¹³ Chiu e.a., *City-states in the global economy*, 29-30.

¹⁴ Huff, *The economic growth of Singapore*, 'Geographical definitions' xx-xxi.

dekolonisatieproces geenszins. Vooruitlopend op onafhankelijkheid werd de People's Action Party (PAP) opgericht in 1954. Hoewel verenigd in hun verzet tegen kolonialisme, waren de twee facties waaruit de partij bestond diep verdeeld. Enerzijds waren er vertegenwoordigers uit de gematigde, Engels-opgeleide middenklasse; anderzijds was er een radicale, communistische studenten- en vakbondsdelegatie – die tot aan de verkiezingen in 1959 in een strijd verwickeld waren om het leiderschap. Deze strijd kreeg een extra dimensie omdat de gematigde factie aansluiting wilde bij onafhankelijk Maleisië. Maar in Maleisië zelf was een gevecht gaande om een communistische guerrilla aldaar te bestrijden; de gematigde leider Lee Kuan Yew moest de communisten in zijn eigen partij wel overwinnen, wilde hij een fusie kunnen realiseren. De steun van de bevolking wist hij inderdaad voor zich te winnen, waardoor hij in 1959 voor het eerst zijn plaats als premier mocht innemen. Omdat het communisme verder werd ingedamd, mocht Singapore in 1963 aansluiten bij Maleisië. Politieke onenigheid en – inderdaad – etnische spanningen tussen Malays en Chinezen maakten de situatie onhoudbaar en in 1965 was de scheiding definitief.¹⁵

De politieke ontwikkelingen van de jaren vijftig en zestig hadden hun weerslag op de Singaporese economie. Na het herstel van oorlog en bezetting werd de draad weer opgepakt en bleef de economie grotendeels draaien op de entreehandel in Maleisische grondstoffen. Maar de aansluiting bij Maleisië was niet voor niets van groot belang voor de PAP. De zware afhankelijkheid van entreehandel, die maar weinig groei vertoonde, riep zorgen op over de economische toekomst van Singapore en over werkgelegenheid.¹⁶ Om een stabielere basis voor de economie te creëren was meer diversificatie en industrialisering nodig. Toentertijd was er in onderontwikkelde landen een gangbare methode om de economie te industrialiseren en minder afhankelijk te maken van het buitenland, imports substitutie genaamd. Het kwam erop neer dat een land zelf de goederen moest produceren die ze anders uit het buitenland importeerde; daarvoor was wel het bezit van een achterland noodzakelijk om aan grondstoffen te komen.

Door de afscheiding van Maleisië kwam de PAP-regering voor een ernstig probleem te staan. Zonder eigen grondstoffen was de gebruikelijke imports substitutie strategie geen optie meer. Bovendien besefte de PAP dat ze voor grondstoffen ook niet kon rekenen op buurlanden Maleisië en Indonesië, die op dat moment van politiek conflict geen betrouwbare handelspartners bleken. Een radicale heroriëntatie was nodig, wilde de PAP zijn leiderschap behouden.¹⁷ Lee Kuan Yew besefte namelijk als geen ander dat de legitimiteit van zijn gezag beruiste op gestage economische groei, die de regering in staat moest stellen om voldoende werkgelegenheid te garanderen en openbare diensten als huisvesting, gezondheidszorg en onderwijs te kunnen bekostigen. Nu is het voor iedere autoriteit die het volk vertegenwoordigt van belang om sociale en politieke ontevredenheid te voorkomen, maar een jonge natie als Singapore moest van de grond af aan worden opgebouwd. De toekomst van het land hing af van stabiliteit en effectief bestuur van de eerste jaren van onafhankelijkheid, om niet in chaos te verzanden. Vanaf 1965 werd het economische beleid van de PAP gestoeld op exportgeoriënteerde industrialisering. Deze strategie werd gekarakteriseerd door het aantrekken van buitenlands investeringskapitaal (Foreign Direct Investment FDI) en het creëren van een aantrekkelijk ondernemingsklimaat voor Multinational Corporations (MNCs). De stadstaat moest een aantrekkelijke productielocatie worden, waar bedrijven hun producten voor de westerse

---

¹⁵ Stubbs, *Rethinking Asia's economic miracle*, 115-117

¹⁶ Ibidem, 118; Chiu e.a., *City-states in the global economy*, 31.

¹⁷ Stubbs, *Rethinking Asia's economic miracle*, 118-119.

markt wilden laten fabriceren door goedkope maar geschoolde arbeidskrachten. En dat alles onder het toezicht van Lee Kuan Yew en zijn People's Action Party.¹⁸

In het eerste decennium na de Tweede Wereldoorlog ondervond ook de economie van Hongkong de weerslag van politieke ontwikkelingen, maar dan van regionale en geopolitieke oorsprong. Door de overwinning van de Communistische Partij in China was Hongkong tussen de twee machtsblokken van de Koude Oorlog terecht gekomen. Voor de oorlog lag de Hongkongse economie met zijn entrepotfunctie op het knooppunt tussen Chinese producten en de westerse markt. In de overkoepelende context van de Koude Oorlog probeerden het communistische blok en het 'vrije westerse' blok elkaar op alle vlakken te bestrijden, ook op economisch terrein. In verband met de Koreaanse Oorlog legde de Verenigde Staten in 1951 een embargo op de handel met de Volksrepubliek China, waardoor ook de entrepothandel van Hongkong instortte. De stadstaat had nog een extra probleem door de politieke verwickelingen van het achterland, namelijk een enorme toestroom van immigranten die het communistische China ontvluchtten – en die allemaal huisvesting en werk zochten. Maar de vluchtelingen waren niet alleen maar een zware last, 'the refugees also brought considerable capital and, more importantly, experiences and expertise in industrial undertakings'.¹⁹ Dit bleek cruciaal voor de industriële ontwikkeling van Hongkong, want het was voor een belangrijk deel aan de Shanghaise 'textiel baronnen' te danken dat hier een productiesector van de grond kwam.²⁰ Zowel het embargo als de vluchtelingenstroom waren in eerste instantie rampzalig voor de economie. Aan de andere kant waren dit juist de katalysators voor de ontwikkeling van een exportgeoriënteerde productiesector.

---

¹⁸ Ibidem, 138; Chiu e.a., *City-states in the global economy*, 34.

¹⁹ Chiu e.a., *City-states in the global economy*, 30-32;

²⁰ Michael J. Enright, Edith E. Scott en David Dodwell, *The Hong Kong advantage* (Oxford University Press 1997) 4-6.

IV. Economische ontwikkeling en de staat: een vergelijking

Om de rol van de staat in relatie tot de markt in zowel Hongkong als Singapore te bepalen, zal gekeken worden naar de manier waarop de institutionele structuur van de stadstaten is vormgegeven. Stephen W.K. Chiu, K.C. Ho en Tai-lok Lui hebben voor hun vergelijkende analyse van industriële herstructurering in Hongkong en Singapore ook gekozen voor een historisch-institutionele benadering. In *City-states in the global economy* wordt onderzocht hoe de drie institutionele sferen van de staat, het financiële systeem en industriële relaties (bedrijven) met elkaar samenhangen. Chiu en de zijnen zien economische ontwikkeling als een *instituted process*, een proces dat is ingegeven door interactie tussen binnenlandse instituties en de mondiale economie. Wat zij industriële herstructurering noemen moet gezien worden als de uitkomst van de manier waarop instituties reageerden op veranderingen in de regionale en mondiale economie. 'The effects of external factors were "internalized" in the institutional framework which in turn shaped the restructuring process.'²¹ Economische verandering is daarmee afhankelijk van aard, aangezien instituties historisch gevormd zijn.

Aan de hand van deze benadering kan de verhouding tussen de staat en de markt nagegaan worden vanuit een neutrale positie – om boven de partijen uit te stijgen – en om vervolgens te kijken naar de geschiktheid van de tegengestelde verklaringsmodellen van de neoklassieke markteconomen en etatisten. Singapore en Hongkong worden los van elkaar behandeld zodat duidelijk wordt hoe hun respectievelijke ontwikkeling verliep. Ondanks deze verschillende paden van industrialisering maakten beide stadstaten wel een vergelijkbare verschuiving door van een exportgeoriënteerde productie-economie naar een commercieel dienstencentrum. Daarom zal tot slot worden gekeken naar overeenkomstige kenmerken die Singapore en Hongkong weer in dezelfde richting stuwden.

Singapore

De koloniale erfenis had Hongkong en Singapore een goede handelspositie nagelaten. Hun beider havens waren voor de uitbraak van de Tweede Wereldoorlog aan het Pacifische front bloeiende knooppunten in het commerciële netwerk tussen west en oost. Naast infrastructurele faciliteiten waren de steden voorzien van een institutionele basis voor logistieke en administratieve diensten en was de lokale bevolking zelf ook ondernemend. Na de Tweede Wereldoorlog kwam er een einde aan het kolonialisme en werd de wereldhandel geleidelijk op een andere leest gestoeld. In de loop van het dekolonisatieproces werden steeds meer landen onafhankelijk, Europeanen verloren hun overzeese gebieden konden niet meer bogen op de exploitatie van landbouwgronden, mijnen en andere delfstofwinning. Nieuwe landen moesten bovendien zelf een staat en economie opbouwen; in de eerste jaren van onafhankelijkheid gebeurde het dan ook vaak dat nieuwe regeringen kozen voor nationalisatie van sectoren die voorheen van Europees bezit waren. Grondstoffen werden geëxporteerd naar het Westen in plaats van dat het Westen die producten uit de kolonies onttrok. Maar voor veel landen was de export van ruwe grondstoffen lang niet rendabel genoeg om een economie mee op te bouwen, daarvoor was industrialisering nodig. In navolging van ontwikkelingseconomen als de Argentijnse Raúl Prebisch kozen veel landen voor een importsubstitutie strategie om een industriële sector te vormen. Import van geproduceerde

---

²¹ Chiu e.a., *City-states in the global economy*, 8-10; 15.

goederen uit het Westen werd sterk aan banden gelegd door douaneheffingen om de overgang naar binnenlandse productie te stimuleren.²²

Singapore kwam door zijn onafhankelijkheid ook voor de opgave van staatsvorming en economische ontwikkeling te staan. Zoals te lezen in het vorige hoofdstuk was er door politieke verwickelingen een specifieke situatie ontstaan waarin Singapore als stadstaat verder door het leven moest, niet als onderdeel een land. Met een oppervlakte van 712,4 km² neemt Singapore maar de helft van Nederlands kleinste provincie Utrecht in.²³ Zonder eigen grondstoffen was de gangbare strategie geen optie voor de jonge PAP-regering om hun land op te bouwen. In 1961 werd de Economic Development Board (EDB) opgericht, om – in navolging van soortgelijke instellingen in Japan, Zuid-Korea en Taiwan – economische ontwikkeling in gang te zetten en aan te sturen. Middels deze instelling was de overheid in staat om de leiding te nemen over de economie en die in de juiste richting te sturen. In eerste instantie was dat dus de richting van importsubstitutie, en vanaf 1965 verschoof de focus naar exportgeleide industriële groei.²⁴

Economische ontwikkeling was niet zomaar een belangrijk thema in het beleid van de PAP; het was de *raison d'être* achter de vorming van Singapore als onafhankelijke natiestaat. Het partijkader had aan de wieg gestaan van het nieuwe Singapore door diens betrokkenheid in de strijd voor onafhankelijkheid en de poging tot aansluiting bij Maleisië. PAP wist de overtuigende steun van de bevolking voor zich te winnen en de oppositie van de goedgeorganiseerde communistische beweging de kop in te drukken. Onder deze omstandigheden werd het behoud van nationale eenheid de hoogste prioriteit. Politieke en sociale stabiliteit waren de voorwaarden om eenheid te bewaren en om de stadstaat tot ontwikkeling te laten komen, maar hiervoor moest de etnische gemengde bevolking een hoge prijs betalen. De PAP oefende paternalistische controle uit over de *civil society*, maatschappelijk middenveld, en burgerrechten werden opgeschort; de samenleving moest in dienst staan voor de natie.²⁵ Dit onmiskenbaar autoritaire bestuur wordt door het relatief vreedzame karakter ook wel *soft authoritarianism* genoemd.²⁶ Om de impliciete toestemming van de bevolking hiervoor te behouden, moest de PAP zorg dragen dat er voldoende te winnen viel in ruil voor de inperking van vrijheden. Legitimiteit werd daarom gebaseerd op economische ontwikkeling en sociale welvaart. Industrialisatie kreeg dus vanaf het begin de status van een nationaal project:

From 1965, when Singapore became independent on her own, we have had to constantly review and revise our policies. The fundamental issue was how we were to make a living as a nation on our own. We have found one answer to this in rapid industrialization, encouraging industrialists of the advanced countries to export not manufactured goods to Singapore for re-export, but their factories, technological management expertise and marketing know-how.²⁷

---

²² Vijay Prashad, *The darker nations. A people's history of the Third World* (The New Press: New York en Londen, 2007) 62-68.

²³ Department of Statistics Singapore, <http://www.singstat.gov.sg/stats/keyind.html#popnarea> (laatst bekeken 24-05-11; laatste update 12-05-11) en <http://www.provincie-utrecht.nl/organisatie/provincie/gebied/> (1450)

²⁴ Chiu e.a., *City-states in the global economy*, 41-2.

²⁵ Review: R.S. Milne en Diane K. Mauzy, *Singapore: the legacy of Lee Kuan Yew* (Oxford, Westview 1990) in: *International Affairs* 3 (1991) 629-30. Door Michael C. William.

²⁶ Gordon P. Means, 'Soft authoritarianism in Malaysia and Singapore', *Journal for democracy* 4 (1996) 102-117.

²⁷ Lee Kuan Yew, in Douglas Koh (red.), *Excerpts of speeches by Lee Kuan Yew on Singapore 1959-1973*, (Singapore-Malaysia Collection, National University of Singapore, 1976) 44; als geciteerd in Chiu e.a., *City-states in the global economy*, 128.

Premier Lee Kuan Yew, van wie deze woorden afkomstig zijn, wordt gezien als de *founding father* en architect van de Republiek Singapore. *Time* typeerde zijn bijna universeel erkende status als volgt: '(...) in many ways Lee is the island, embodying in his character all the insecurity, vulnerability, emotional detachment, arrogance and restless energy that also characterize Singapore.'²⁸ In een vergelijkend artikel over Lee en zijn opvolger Goh Chok Tong, beschrijft Ho Khai Leong hoe het persoonlijke leiderschap van de premier de politiek, economie en maatschappij domineerde. Hij was de leider van de regerende partij, die sinds de onafhankelijkheid ononderbroken aan de macht is geweest, de manager van de bureaucratie en meest zichtbare leider van het volk. Als charismatische patriarch zette hij zichzelf en zijn regering in voor het algemene belang. Zijn visies op de economie, politieke burgerparticipatie, buitenlands beleid en cultuur kregen hun beslag in besluitvorming.²⁹

De overheersende autoriteit van Lee is terug te vinden in de rol die zijn regering in de economie nam. Singapore lijkt daarmee te vallen in het conceptuele kader dat etatisten voorstellen om de economische opkomst van Oost-Azië in te begrijpen. Sinds de Amerikaanse historicus Chalmers Johnson in 1982 zijn boek *MITI and the Japanese miracle*³⁰ publiceerde heeft de visie dat Aziatische overheden weldegelijk betrokken waren in het economische 'wonder' sterk aan terrein gewonnen. Johnson muntte de term *developmental state* om de specifieke situatie in Japan te duiden, die gekenmerkt werd door een sterke staat die achter de kapitalistische vrije markt stond en tegelijkertijd ingreep in de economie om ontwikkeling te sturen en stimuleren. Dit 'staatsgeleide kapitalisme' is volgens Johnson geworteld in een 'ideology of development' die de staat aanzet om alles in het werk te stellen om economische groei en sociale ontwikkeling te bevorderen en faciliteren. Verder moet de Japanse staat niet gezien worden als een ondeelbare actor, maar als een driehoeksverband tussen de gekozen regering, een semiautonome overheidsbureaucratie en de private sector. De bureaucratie heeft in de vorm van het Ministerie van Internationale Handel en Industrie (MITI) de ruimte om het macro-economisch beleid te bepalen door wetgeving op te stellen en controle uit te oefenen. De scheidslijn tussen de publieke en private sector is zeer vaag door het bestaan van een overkoepelend netwerk van de technocratische elite.³¹ Dit wijst op een paradox: nauwe relaties tussen het politieke regime, de bureaucratie en de private sector, maar aan de andere kant ook juist een hele autonome staat die weinig van maatschappelijke krachten te duchten heeft. Peter Evans vatte deze schijnbare tegenstelling in de term 'embedded autonomy': 'a state that has considerable capacity to act independently of societal interests, including the interests of the dominant economic sections of society, while at the same time having links into the business community that allow it to steer the economy in a particular direction.'³²

Johnsons these kreeg in de loop van de jaren tachtig navolging in studies naar andere 'wondereconomieën' die samen de Vier Tijgers genoemd worden: Taiwan, Zuid-Korea, Singapore en Hongkong. Onder andere Alice Amsden, Robert Wade en Stephan Haggard zagen ook in deze

---

²⁸ Terry McCarthy, 'Lee Kuan Yew', *Time* (23-30 augustus 1999) URL: <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,2054444,00.html> (laatst bekeken 26-05-2011).

²⁹ Ho Khai Leong, 'Prime Ministerial Leadership and Policy-making Style in Singapore: Lee Kuan Yew and Goh Chok Tong compared', *Asian Journal of Political Science* 1 (2000) 91-123.

³⁰ Chalmers Johnson, *MITI and the Japanese miracle: the growth of industrial policy 1925-1975* (Stanford University Press, 1982).

³¹ Stubbs, *Rethinking Asia's economic miracle*, 7. En Frank B. Tipton, 'The developmental state in Asia: Japan and the four tigers' in: *The rise of Asia. Economics, society and politics in contemporary Asia* (Houndmills en Londen: MacMillan 1998) 404-442.

³² Peter Evans, *Embedded autonomy: states and industrial transformation* (Princeton University Press, 1995), als geparafraseerd door Stubbs, 27.

gevallen een doorslaggevende rol van de staat in de ontwikkeling van een exportgeoriënteerde markteconomie.³³ Etatisten hebben door hun onderzoek zeker bijgedragen aan een beter beeld van de oorsprong van de opkomst van Azië, maar door de vier tijgers als een ongedifferentieerde casus te behandelen verdwijnen cruciale verschillen tussen die landen uit het zicht. Daartegen komen onder andere Chiu, Ho en Lui in verweer. Met hun historisch-institutionele aanpak proberen zij beter zicht te krijgen op de rol van de Singaporese en Hongkongse staat in hun respectievelijke economieën – zonder een etatistisch of neoklassiek uitgangspunt in te nemen. Uit hun analyse van de relaties tussen staat en industrie, financieel systeem en industrie, en tussen arbeid en kapitaal blijkt dat ook deze benadering erop wijst dat Singapore sterk overeenkomt met het concept *development state*.

Zoals bekend luidde de PAP in 1965 een nieuw beleid van exportgeoriënteerde industrialisering in. Het aantrekken van buitenlands investeringskapitaal en MNCs vormde daarin het hoofdbestanddeel. Twee decennia later was de aanwezigheid van multinationals overweldigend. Sinds de introductie van de exportstrategie was het concrete economische beleid van de PAP terug te voeren op een centrale opgave: het verzekeren van profijtelijke omstandigheden om die interesse van multinationals te behouden.³⁴ De methode waarmee dit gerealiseerd werd was selectieve sturing van kapitaal. Sectoren die de PAP van belang vond, zoals bepaalde elektronische producten, kregen extra financiële aanmoediging. Eind jaren zeventig werd duidelijk dat de arbeidskosten zo ver stegen dat Singapore geen blijvende toekomst had in arbeidsintensieve productie. Daarom kwam de PAP met een nieuw beleid voor technologische opwaardering van de productiesector. Bedrijven kregen extra financiële ondersteuning om *research and development*-activiteiten te bevorderen. Tegelijkertijd moesten bedrijven voor laagwaardige en arbeidsintensieve productie dit bekopen met wegvallen van steun en gedwongen loonsverhogingen. Deze extreme manier van overheidsinterventie viel niet in vruchtbare aarde en technologische opwaardering is ook niet zo succesvol geweest als gehoopt. Het geeft echter wel aan hoe ver de PAP ging om de Singaporese economie competitief te houden.³⁵

De nieuwe strategie die in 1985 werd ingevoerd wierp wel haar vruchten af en is sindsdien bepalend geweest voor de economische ontwikkeling. De PAP richtte een speciaal Economische Comité op 'to review the progress of the Singapore economy, and to identify new directions for its future growth.'³⁶ De aanbevelingen kwamen erop neer dat bedrijven zich meer internationaal moesten oriënteren en dat er een externe economie ontwikkeld moest worden. Onder het devies 'de wereld als achterland' werden bedrijven aangemoedigd te investeren in buitenlandse projecten, met name in de regionale 'groeidriehoek' van nabije delen van Maleisië en Indonesië. Zo gebeurde het dat Singapore eerst de vruchten plukte van de wereldwijde verplaatsing van productie, om vervolgens zelf te duur te worden als goedkope locatie, en om tenslotte dezelfde strategie te volgen als westerse multinationals. Chiu c.s. merkten in hun in 1997 gepubliceerde boek dat een nieuwe tendens de economische basis van Singapore definieerde:

The growth of services, prompted in part by relocation and the regional division of labor, (...) is the direction of the near future. Singapore will evolve to become a center supporting production sites around the region, as more Singapore firms are driven to invest their economic surplus in faster growing economies. As Southeast Asian countries develop, Singapore will also play host to companies wanting a

---

³³ Stubbs, 7.

³⁴ Chiu e.a., *City-states in the global economy*, 80.

³⁵ Ibidem, 128.

³⁶ Ibidem, 130

base from which to exploit the growing Southeast Asian economies as sites for production and markets for goods and services.³⁷

Singapore werd een commercieel dienstencentrum en vervulde als knooppunt een internationale en regionale integrerende rol.

Vanuit een institutionele benadering kan worden betoogd dat de Singaporese overheid een zeer sterke rol in de economie speelde. Dit perspectief biedt echter ook zicht op een aspect dat in etatistische hoek onderbelicht is gebleven. Ondanks alle staatsinterventie is de economie op liberale leest gestoeld. Exportgeoriënteerde productie, vrijhandelsverdragen, commerciële dienstverlening en de aanwezigheid van multinationals wijzen er allemaal op dat de werking van de vrije markt van niet te onderschatten belang is geweest voor de economische ontwikkeling van Singapore.

Hongkong

Ook Hongkong is veelvuldig onder het vergrootglas van academici komen te liggen, als een van de Vier Tijgers en onderdeel van het Oost-Aziatische economische 'wonder'. De transformatie van Hongkong in een bloeiende economie met spectaculaire groeicijfers is echter vooral aangegrepen door voorstanders van de vrije markt. In deze stadstaat speelde de overheid volgens hen maar een marginale rol in de economie. Daarom was dit de uitgelezen casus om etatisten te pareren en aan te tonen dat het westerse neoliberale model ook in Oost-Azië werkte. Als de Hongkongse economie zo snel kon groeien zonder dat de staat daarin het voortouw nam, dan kon het ook zo zijn dat etatisten de rol van de staat overschatten in andere wondereconomieën. De overheid kon dan wel sterk interveniëren, maar het was uiteindelijk de werking van de vrije markt die de werkelijke drijvende kracht was achter ontwikkeling. De bekendste verdediger van dit standpunt is de Amerikaanse econoom Milton Friedman. Als uitgesproken voorvechter van de vrije markt wees hij naar Hongkong als de meest pure kapitalistische economie.³⁸

Deze verklaring is niet uit de lucht gegrepen. Zoals te lezen is in het vorige hoofdstuk stortte de entrepothandel van de Hongkongse haven in als gevolg van het Amerikaanse embargo op Chinese producten. Tegelijk werd de stadstaat overspoeld door Chinese immigranten die het communistische regime wilden ontvluchten. De economische en sociale problemen verdwenen al snel als sneeuw voor de zon, waarbij twee factoren cruciaal waren voor de herleving van handel. Ten eerste de commerciële activiteiten van de al genoemde Shanghaise 'textielbaronnen'. Deze ondernemers zijn symbool geworden voor de vluchtelingen die de problemen van werkeloosheid in hun voordeel keerden door zelf kleine productiebedrijven op te richten in hun nieuwe thuishaven. Omdat ze van het vaste land waren afgesloten, stoelden ze hun activiteiten op exportgeoriënteerde, transnationale productie.³⁹ De eerste schreden in industriële ontwikkeling was hier geen zaak voor de overheid zoals in Singapore, maar het kwam voort uit eigen initiatief van de bevolking.

Ten tweede was de internationale context zeer gunstig voor de ontwikkeling van een productiesector. Vanwege het embargo was entrepothandel dan wel ingestort, maar de haven met alle bijbehorende faciliteiten lag er natuurlijk nog. Hongkongse ondernemers stapten over op het fabriceren van eigen producten. Maar daarvoor waren wel buitenlandse afzetmarkten nodig. Dat

---

³⁷ Ibidem, 105.

³⁸ Milton Friedman, 'Economic freedom, human freedom, political freedom' (01-11-1991) Smith Center Inaugural Lecture, California State University <http://www.cbe.csueastbay.edu/~sbesc/frlect.html>

³⁹ Enright e.a., *The Hong Kong advantage*, 5.

Hongkong, maar ook Singapore en andere niet-communistische landen, toegang kregen tot westerse markten had alles te maken met de naoorlogse structuur van de wereldeconomie.

The United States strove to liberalize the world economy in order to prevent the spread of communism and enhance the interdependence of the capitalist 'free' world. It took the lead by opening its domestic market to foreign imports, and was instrumental to the construction of the global economic infrastructure [e.g. GATT, IMF and World Bank]. (...) Under American leadership, the postwar international economic order became much more liberal, multilateral and interdependent. (...) the new world order did lead to an expansion in world trade.⁴⁰

Daarnaast gingen westerse bedrijven in de jaren zestig op zoek naar goedkopere productielocaties. Met dank aan verbeterde communicatie- en transportmogelijkheden waren grote afstanden makkelijker te overbruggen en kwamen ze onder andere terecht in de Aziatische stadstaten. In overeenstemming met het neoklassieke argument, was de beginnende ontwikkeling van Hongkong voor een groot deel te danken aan de vrije markt.

Hoewel westerse multinationals zich meer aangetrokken voelden tot Singapore door het aantrekkelijke investeringsklimaat, raakte ook Hongkong sterk verbonden met de internationale economie, maar dan vooral regionaal. De export werd hier vooral geproduceerd door een groot aantal kleinschalige familiebedrijven. Hun strategie was gericht op *subcontracting* en *original equipment manufacturing* (OEM): het fabriceren van componenten die door buitenlandse producenten uitbesteed worden om bijvoorbeeld kosten te drukken. In de jaren zestig waren het vooral Japanse en westerse bedrijven die hun arbeidsintensieve onderdelen in Hongkong en Singapore lieten produceren, later werden Taiwan en Zuid-Korea de belangrijke partners, die met hun volwassen geworden economieën te hoge arbeidskosten kregen. Wederom waren het de lokale Hongkongse bedrijven zelf die dit netwerk binnenstapten om investeringen aan te trekken.⁴¹

In de jaren tachtig kreeg Hongkong zelf problemen met hoge arbeidskosten. De timing van dit probleem zorgde echter voor een eenvoudige oplossing. Het achterland waar de stadstaat in 1951 van afgesneden raakte, werd in 1978 weer toegankelijk. Dat jaar initieerde Deng Xiaoping, de nieuwe voorzitter van de Chinese Communistische Partij, economische hervormingen die marktwerking in China mogelijk maakten. In de jaren zeventig was de relatie met de Verenigde Staten geleidelijk verbeterd. Dankzij de opendeurpolitiek van Deng kregen Hongkongse bedrijven de mogelijkheid om arbeidsintensieve productie verder landinwaarts te verplaatsen. Op die manier kwam er, net als in Singapore, een uitbreiding van de commerciële dienstensector tot stand:

(...) one can argue that there exists a double-restructuring process. First there is the general trend of a sectoral shift towards finance, trading, and services in the economic structure. (...) Second, within the manufacturing sector itself, the direction of change is towards a more commercially oriented center than a production base.⁴²

De kleine rol van de staat in de economie van Hongkong wordt onderschreven door de institutionele analyse van de relatie tussen staat, kapitaal en industrie van Chiu c.s. Bedrijven waren op generlei wijze gelieerd aan de staat, ze moesten zelf kapitaal aanboren en vanuit eigen initiatief inspelen op internationale veranderingen. Het Britse bestuur liet de vrije markt, kortom, op zijn

---

⁴⁰ Chiu e.a., *City-states in the global economy*, 26.

⁴¹ Ibidem, 37-39.

⁴² Ibidem, 75-76.

beloop. Maar een kleine rol wil niet zeggen dat de staat zich volledig afzijdig hield; markt opereert niet in een vacuüm, aldus Chiu c.s.⁴³ Alle Hongkongse bedrijven ontvingen algemene ondersteuning van het stadsbestuur. Volgens het principe van de klassiek liberale nachtwakersstaat verzorgde de overheid randvoorwaarden als het garanderen van veiligheid en bewaking van de rechtsorde. Tot zover zou er inderdaad sprake zijn van *laissez faire* in Hongkong, maar de overheid deed meer. Ze faciliteerde het aanbod van goedkope en geschoolde arbeidskrachten middels het verlenen van diensten als huisvesting, zorg en educatie.⁴⁴ Precies deze bemoeienis ondermijnt de claim dat Hongkong een zuivere *laissez faire*-staat zou zijn.

Overeenkomst: het belang van externe krachten

In de decennia na de Tweede Wereldoorlog speelde de internationale context een centraal thema in de economische ontwikkeling van zowel Singapore als Hongkong. Om productief en competitief te kunnen blijven was het nodig om adequaat te reageren op veranderingen in de mondiale en regionale economische omgeving. Om die reden hebben Chiu c.s. hun boek *City-states in the global economy* getiteld. En hun reacties waren adequaat, want Singapore en Hongkong (ook als Speciale Bestuurlijke Regio van de Volksrepubliek China) zijn tot in de eenentwintigste eeuw bij de meest dynamische economieën van de wereld blijven behoren. Daar heeft zelfs de heftige financiële crisis van 1997 niets aan af kunnen doen.⁴⁵ Beide stadstaten voeren de economische ranglijsten aan en in actuele literatuur worden ze besproken in termen van hoge groeicijfers, drukke havens en leidende financiële centra. Illusterend zijn de toonaangevende ranglijsten van het World Economic Forum, bekend van de jaarlijkse bijeenkomst in Davos, Zwitserland.⁴⁶

	Singapore	Hongkong
<i>The Global Competitiveness Report 2011</i>	3	16
<i>The Financial development Report 2010</i>	4	3
<i>The Global Enabling Trade Report 2010</i>	1	2
<i>The Global Information Technology Report 2011</i>	2	12

De aanpassingsstrategieën om adequaat te reageren op externe veranderingen kwamen voort uit totaal verschillende institutionele configuraties. In Singapore was het de People's Action Party die de strategie uitdacht en uitvoerde, terwijl de private ondernemers uit Hongkong zelf bepaalden hoe ze het beste konden inspelen op de veranderende economische context. Zowel de top-down als bottom-up methode leidden in beide gevallen tot een verschuiving in de economische structuur van een secundaire productiesector naar een tertiaire dienstensector. Het lijkt er daarom op dat krachten uit de internationale context van overstijgend belang waren. Externe krachten als hogere productiekosten, groeiend protectionisme en de opkomst van concurrenten dwongen de stadstaten tot aanpassing. Omdat de institutionele structuur en de mate van staatsinterventie zo sterk uiteen liepen, rijst de gedachte dat niet de verschillen, maar juist de overeenkomsten van Singapore en Hongkong cruciaal zijn om hun succes te begrijpen. De specifieke binnenlandse structuur was natuurlijk zeer belangrijk voor het welslagen van economische ontwikkeling, maar er zijn andere

⁴³ Ibidem, 9.

⁴⁴ Ibidem, 163.

⁴⁵ Stubbs, *Rethinking Asia's economic miracle*, 195.

⁴⁶ World Economic Forum: <http://www.weforum.org/>

factoren die het nationale niveau overstijgen. Via deze weg komen we terug bij de hypothese van Chiu c.s.:

Our story is not only about how they have succeeded in restructuring their industries and economies and adjusting to challenges and stimuli from the world economy, but it is also concerned with how they succeeded to do so differently: why, despite experiencing broadly similar external challenges, we see very different responses from Hong Kong and Singapore. (...) The answer, we contend, lies in the historical constitution of divergent development paths in the postwar era as well as the presence of diametrically different configurations of domestic institutions.⁴⁷

Nu die binnenlandse configuratie in kaart is gebracht, lijkt deze hypothese nog een andere vraag te impliceren. Waar kwamen die vergelijkbare externe uitdagingen vandaan? Binnenlandse reacties op die uitdagingen stuwden economische ontwikkeling. Daarom kan een verklaring voor het succes van Singapore en Hongkong niet enkel en alleen liggen in nationale factoren als de rol van de staat. Primair zijn veranderingen in de overkoepelende context van de wereldeconomie de drijvende krachten achter nationale economische ontwikkeling. Pas op de tweede plaats is het aan binnenlandse overheden, banken, bedrijven et cetera om daar een concrete invulling aan te geven.

---

⁴⁷ Chiu e.a., *City-states in the global economy*, 5.

V. Additionele benadering: *Global City*

De neoklassieke en etatistische analysemodellen bieden inzicht in de verschillende mate van staatsinterventie in de economische ontwikkeling van Singapore en Hongkong. Hoewel de stadstaten met hun respectievelijke *developmental* en *laissez faire* karakter precies in het onderscheid van deze denkkaders schijnen te passen, blijven belangrijke aspecten onderbelicht in een één op één benadering. De werking van de vrije markt speelde ook in Singapore een grote bijdrage aan succes, terwijl de Hongkongse overheid weldegelijk economische ondersteuning bood door sociale diensten. Deze benaderingen om de verschillen in institutionele structuur in kaart te brengen, kunnen niet genoeg zijn om het succes van de stadstaten te begrijpen. Uit die tegengestelde structuren kwamen sterk vergelijkbare aanpassingsstrategieën voort om in te spelen op internationale veranderingen. Om deze reden is er een derde benadering nodig om de overeenkomsten van Singapore en Hongkong op waarde te schatten. Die overeenkomsten zijn terug te voeren op twee gedeelde eigenschappen: de geografische locatie van de steden en hun rol in de mondiale economie als *global cities*.

Om de positie van Singapore en Hongkong in de wereldeconomie te bepalen moet je eerst terug naar de basis, naar de karakteristieken die vanaf hun stichting de grondslag vormden van hun verdere geschiedenis. Geografie en historische achtergrond vormen de spil van deze karakteristieken. Het gebruik van de term stadstaat geeft al aan dat we het hebben over atypische landen.⁴⁸ Beide zijn geografisch niet meer dan steden van minder dan duizend vierkante kilometer. Singapore is een soevereine natiestaat; de politieke organisatie van Hongkong is, om zo te zeggen, een twintigste-eeuwse anomalie. Ondanks wijdverbreide dekolonisatie bleef Groot-Brittannië het hoogste gezag houden in de persoon van een aangestelde gouverneur. Ook na de bestuurlijke overdracht aan China in 1997 bleef Hongkong onder hoede van een grotere macht vallen. Het politieke systeem is in beide gevallen wel anders georganiseerd dan in het moederland en heeft een aanzienlijke autonomie.⁴⁹

De territoriale eigenschap is steeds bepalend geweest voor de economische opties die voor de stadstaten golden. Zoals gezegd hadden ze niet de beschikking over natuurlijke grondstoffen om op basis daarvan een productiesector op te richten. Maar met uitsluiting van deze optie, bood hun strategische locatie aanzienlijke commerciële mogelijkheden. Precies de reden waarom de Britten hier voet aan wal zetten. De aanwezigheid van een natuurlijke haven en de gunstige ligging aan de gevestigde handelsroute tussen oost en west boden de uitgelezen kans om juist deze plekken tot centrale doorvoerhavens te maken. Dankzij de inspanningen van de Britten om dit inderdaad te realiseren groeiden de twee locaties uit tot dynamische handelssteden met de infrastructuur, internationale oriëntatie en handelsgeest van dien.

Aan het einde van de twintigste eeuw werd het economische fundament gekarakteriseerd door exportoriëntatie, de tertiaire sector en regionale integratie. In combinatie met de geografische en historische achtergrond kunnen Singapore en Hongkong daarmee als *global cities* geïdentificeerd worden.

De *Global City, of World city*, these is een conceptuele benadering uit de sociologie om onderzoek te doen naar globalisering. In het proces van steeds verder gaande integratie van

---

⁴⁸ Ibidem, 161.

⁴⁹ Enright e.a., *The Hong Kong advantage*, 29-33.

economische (en politieke en culturele) activiteiten op mondiale schaal spelen steden een belangrijke rol. Eind twintigste en begin eenentwintigste eeuw zijn landen niet langer de belangrijkste centra van economische macht, maar steden. In het tijdperk van globalisering heeft de structuur van de wereldeconomie de vorm aangenomen van een complex netwerk waarin bepaalde steden de verbindende knooppunten vormen: 'Friedmann, Sassen and others found that the world-wide networks of production, finance, trade, power and migration require nodal points providing the infrastructure, information and financial resources that make the networks work.'⁵⁰ John Friedmann⁵¹ en Saskia Sassen⁵² zijn de pioniers van het inmiddels gezaghebbende *Global City*-analysemodel. Dat het zelfs als paradigma kan gelden in studies naar globalisering, urbanisatie en economische ontwikkeling blijkt uit een rondgang door de academische kringen. Er is een Globalization and World Cities (GaWC) Research Network – 'the leading academic thinktank on cities in globalization' – verbonden aan Loughborough University. Deze 'denktank' onderhoudt een breed netwerk van onderzoekers en publiceert regelmatig in tijdschriften en op de eigen website.⁵³ De Universiteit van California-Riverside heeft een Institute for Research on World-Systems (IROWS), die onder andere het *Journal of World-Systems Research* uitgeeft. In het kader van het paradigma van wereldsystemen doet dit instituut onderzoek naar 'the rise and fall of civilizations, long-term processes of globalization and climate change.' Ook de formatie van *global cities* maakt daar onderdeel van uit.⁵⁴

GaWC onderscheidt vier benaderingen om een stad als *global city* te definiëren, die in chronologische volgorde leidend waren in het onderzoeksgebied. Voor John Friedmann in 1986 zijn World City hypothese introduceerde, sprak Peter Hall in de jaren zestig al van steden die een dominante rol vervullen in de wereldwijde economie.

[He] identified the strategic domination of certain world cities in the world-system by analysing and ranking the locational preferences and roles of multinational corporation (MNC) headquarters in the "developed" world. (...)these cities were atop the urban hierarchy because of their (global) functional capabilities, with respect to power and influence in: politics; trade; communications; finance; education; culture and technology.⁵⁵

De eigenschap die volgens Friedmann's definitie centraal stond was de locatie van de stad in de internationale verdeling van arbeid. Door de wereldwijde verplaatsing van productie vanaf de jaren zeventig, ontstond er een hiërarchisch netwerk tussen management- en productielocaties. Een *world city* vormde in dit netwerk het kapitaalachtige controle centrum en de locaties die daarvan afhankelijk waren de periferie.

The world city hierarchy was based upon an analysis of several key criteria: major financial centre; headquarters for MNCs (including regional headquarters); international institutions; rapid growth of

---

⁵⁰ W. Breitung en M. Günter, 'Local and Social Change in a Global City: The Case of Hong Kong', in: F. Wu (red.) *Globalisation and the Chinese City* (London: Routledge, 2006) 85-107. GaWC Research Bulletin 159, geraadpleegd via: <http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb159.html> (Laatst bijgewerkt 15-12-2004)

⁵¹ John Friedmann, 'The World City hypothesis' *Development and change* 17 (1986) 69-83.

⁵² Saskia Sassen, *The Global City: New York, London, Tokyo* (Princeton University Press, 1991).

⁵³ Globalization and World Cities Research Network, <http://www.lboro.ac.uk/gawc/index.html>.

⁵⁴ Institute for Research on World-Systems (IROWS), <http://www.irows.ucr.edu/>

⁵⁵ J.V. Beaverstock, R.G. Smith and P.J. Taylor, 'A roster of world cities' *Cities* 6 (1999), 445-458, 446. GaWC research bulletin 5. Geraadpleegd via: <http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb5.html> (Laatst bijgewerkt: 28-07-1999)

business services sector; important manufacturing centre; major transportation node; and population size.⁵⁶

Saskia Sassen heeft het concept verder uitgewerkt door het onderscheid te baseren op internationalisering, concentratie en intensiteit van productiediensten; de mate van specialisatie. Volgens haar is de globalisering van economische activiteiten een ander woord voor de verschuiving van diensten en financiële sectoren naar mondiale schaal. In *global cities* vindt het management en de coördinatie van de wereldeconomie plaats. In de laatste, minder invloedrijke benadering wordt de focus vooral op *global cities* als internationale financiële en bancaire centra gelegd.⁵⁷

De plaats van Singapore en Hongkong in dit analyse model is af te lezen uit de meest bekende bezigheid van deze analisten, het opstellen van ranglijsten. Met hun overwegend internationale oriëntatie, integrerende rol voor de regio en dominante dienstensector vallen beide stadstaten zelden buiten de top-10 van *global cities*-lijsten. Twee daarvan kunnen hierbij ter illustratie dienen. Ten eerste 'A roster of world cities' van het GaWC, die in 1999 gepubliceerd werd en als lijdraad dient voor de denktank. Hiervoor werd de benadering van mondiale dienstencentra van Saskia Sassen als uitgangspunt genomen, met accountancy, advertentie, bankieren en rechtspraak als concrete diensten. De 122 onderzochte steden werden op basis van die criteria onderverdeeld in alfa, bèta en gamma wereldsteden, 67 steden haalden de lijst niet. Voor de top-10, hier alfasteden genoemd, geldt: 'Any city scoring 10 or above must be a global service centre in all four sectors. Where it is a minor centre this would have to be compensated for by the other three being prime. In addition, it must be prime in at least two sectors, and the other two would have to be major designations.'⁵⁸ Het resultaat:

Alpha world cities

12: Londen, Parijs, New York, Tokyo

10: Chicago, Frankfurt, Hongkong, Los Angeles, Singapore

De tweede ranglijst werd in 2010 opgesteld door het tijdschrift *Foreign Policy* en is ook bij media buiten academische kringen bekend. De Global Cities Index 2010 werd samen met de managementconsulters van A.T. Kearney en The Chicago Council on Global Affairs geïnventariseerd.⁵⁹ De criteria die zij ter hand namen zijn business activity, human capital, information exchange, cultural experience and political engagement, waarbij de eerste twee zwaarder wegen. Concreet werd de waarde van kapitaalmarkten gemeten, het aantal Fortune Global 500 hoofdkwartieren, doorvoer van goederen, kwaliteit van onderwijs en het percentage hoger opgeleiden.

Global Cities Index 2010	
1	New York
2	Londen
3	Tokyo
4	Parijs
5	Hongkong
6	Chicago
7	Los Angeles
8	Singapore
9	Sydney
10	Seoul

⁵⁶ Ibidem, 447.

⁵⁷ Ibidem, 448-9.

⁵⁸ Ibidem, 450-455.

⁵⁹ 'The global cities index', *Foreign Policy* sept/okt 2010. En Mike Hales, Samantha King en Andres Mendoza Pena, *The urban elite. The A.T. Kearney global cities index 2010*. Geraadpleegd via: <http://www.atkearney.com/index.php/Publications/global-cities-index.html>

Singapore en Hongkong kunnen dus als *global cities* worden beschouwd. Daarmee is alleen nog niet gezegd wat het belang van die benadering is om hun economische opkomst te analyseren. De *global city*-benadering is de sleutel om de verwevenheid van de stadstaten met mondiale economie te duiden. Het is een geschikte methode om binnenlandse ontwikkelingen in internationaal perspectief te plaatsen. Bovendien kan hiermee een antwoord gevonden worden op de vraag waarom de twee tegenstrijdige verklaringen van de neoklassieke en etatistische modellen beide van toepassing kunnen zijn voor Singapore en Hongkong. Want ondanks grote verschillen in staatsinterventie kregen beide landen te maken met vergelijkbare invloeden van buitenaf. Externe factoren als toenemende economische integratie van de wereld en de verplaatsing van productieprocessen waren de drijvende krachten achter het interne proces van aanpassing. De manier waarop die aanpassingen werden doorgevoerd is vervolgens materiaal voor andere analysemodellen, neoklassieke en etatistische, maar ook bijvoorbeeld de institutionele benadering.

VI. Conclusie

Singapore en Hongkong bieden een interessante casus om meer inzicht te vergaren over twee belangrijke ontwikkelingen waar de twintigste eeuw mee eindigde. De opkomst van Azië en globalisering zijn dusdanig grote processen dat ze niet puur op zichzelf te begrijpen zijn. De twee piepkleine stadstaten hebben een aanzienlijke invloed in de regionale integratie van Azië en de mondiale integratie die gepaard gaat met globalisering. Door in te zoomen op Singapore en Hongkong kunnen kenmerken van de grotere ontwikkelingen scherper in het vizier komen. De schaal van hun binnenlandse economische en institutionele ontwikkeling is klein genoeg om houvast te bieden voor een gedegen analyse.

Binnenlandse ontwikkeling is geen geïsoleerd proces. Zeker voor naar buiten gerichte landen als de twee stadstaten biedt de internationale context de grond waarop ze moeten bouwen. Veranderingen in het mondiale systeem dwingen binnenlandse actoren – bijvoorbeeld overheid of bedrijven – tot het maken van keuzes en aanpassing. Voor de opkomst van Azië geldt dat landen op hun eigen manier op die veranderingen inspeelden. Dat is goed te zien aan de mate waarin de overheid zich inzet om de economie te stimuleren. In Singapore nam de People's Action Party van Lee Kuan Yew de leiding in economische ontwikkeling, bijna zoals een bedrijf geleid wordt. Het op peil houden van hoge groeicijfers en van concurrentievermogen was zelfs de *raison d'être* achter overheidsinterventie. Het koloniale bestuur van Hongkong, aan de andere kant, liet economische ontwikkeling over aan de private sector en de werking van de vrije markt.

De concurrerende analysemodellen van neoklassieke markteconomen en etatisten hebben dankbaar gebruik gemaakt van deze verschillen in aanpak. Hongkong en Singapore leken hun respectievelijke overtuigingen te bewijzen dat de vrije markt, dan wel de sterke staat verantwoordelijk waren voor succes. Uit de bemiddelende institutionele benadering blijkt echter dat de Singaporese staat ook veel ruimte liet aan de werking van de vrije markt, met name voor de ruim aanwezige multinationals. Daarnaast voerde de het Hongkongse bestuur geen puur *laissez faire*-beleid. Door het aanbod van goedkope en relatief geschoolde arbeidskrachten te faciliteren, speelde de overheid ook hier weldegelijk een rol in de loop van ontwikkeling. Dat wijst erop dat beide analysemodellen tezamen nodig zijn om een goed beeld van de binnenlandse ontwikkeling te krijgen. De markt werkt niet in een vacuüm, maar in samenspel met andere institutionele factoren als de staat.

Bovendien heeft de vrije markt per definitie een grensoverstijgend karakter. Door export, vrijhandel, arbeidsdeling en internationale dienstensector staan de economieën van beide stadstaten in nauw verband met de overkoepelende wereldeconomie. Die verbondenheid is een centraal kenmerk van het decennia lange proces van globalisering. Daarom moet een analyse van binnenlandse ontwikkeling ook een analyse van internationale invloeden daarop bevatten. Singapore en Hongkong zijn als volwaardige *global cities* geïdentificeerd, omdat ze als gespecialiseerde dienstencentra een integrerende functie vervullen in de regio en de wereld. De *Global City*-these van Friedmann, Sassen en anderen biedt daarom een aanvullende benadering om hun binnenlandse ontwikkeling te analyseren in relatie tot de mondiale economie.

Literatuur

Boeken

- Chiu, Stephen W.K., K.C. Ho en Tai-lok Lui, *City-states in the global economy. Industrial restructuring in Hong Kong and Singapore* (Westview Press: Boulder, Colorado 1997).
- Enright, Michael J., Edith E. Scott en David Dodwell, *The Hong Kong advantage* (Oxford University Press 1997).
- Huff, W.G., *The economic growth of Singapore: trade and development in the twentieth century* (Cambridge University Press, 1994).
- Prasad, Vijay, *The darker nations. A people's history of the Third World* (The New Press: New York en Londen, 2007).
- Sassen, Saskia (red.), *Global networks, linked cities* (New York en Londen: Routledge, 2002).
- Spence, Jonathan D., *The search for modern China* (Londen en New York, 2e editie 1999).
- Stubbs, Richard, *Rethinking Asia's economic miracle. The political economy of war, prosperity and crisis* (Houndmills en New York: Palgrave Macmillan, 2005).

Artikelen

- Beaverstock, J.V., R.G. Smith and P.J. Taylor, 'A roster of world cities' *Cities* 6 (1999), 445-458. GaWC research bulletin 5, geraadpleegd via <http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb5.html> (28-07-1999)
- Breitung, W., en M. Günter, 'Local and Social Change in a Global City: The Case of Hong Kong', in: F. Wu (red.) *Globalisation and the Chinese City* (London: Routledge, 2006) 85-107. GaWC research bulletin 159, geraadpleegd via <http://www.lboro.ac.uk/gawc/rb/rb159.html> (15-12-2004)
- Friedman, Milton, 'Economic freedom, human freedom, political freedom' (01-11-1991) Smith Center Inaugural Lecture, California State University <http://www.cbe.csueastbay.edu/~sbesc/frlect.html>
- 'The global cities index', *Foreign Policy* sept/okt 2010.
- Hales, Mike, Samantha King en Andres Mendoza Pena, *The urban elite. The A.T. Kearney global cities index 2010* <http://www.atkearney.com/index.php/Publications/global-cities-index.html>
- Leong, Ho Khai, 'Prime Ministerial Leadership and Policy-making Style in Singapore: Lee Kuan Yew and Goh Chok Tong compared', *Asian Journal of Political Science* 1 (2000) 91-123.
- McCarthy, Terry, 'Lee Kuan Yew', *Time* (23-30 augustus 1999) URL: <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,2054444,00.html> (laatst bekeken 26-05-2011).
- Means, Gordon P., 'Soft authoritarianism in Malaysia and Singapore', *Journal for democracy* 4 (1996) 102-117.
- William, Michael C., 'Review:' R.S. Milne en Diane K. Mauzy, *Singapore: the legacy of Lee Kuan Yew* (Oxford, Westview 1990) *International Affairs* 3 (1991) 629-30.

Internetbronnen

- Institute for Research on World-Systems: <http://www.irows.ucr.edu/>
- Globalization and World Cities Research Network: <http://www.lboro.ac.uk/gawc/index.html>.
- World Economic Forum: <http://www.weforum.org/>